

КЛАСИФІКАЦІЯ ПРОГНОЗІВ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ В ГУМАНІТАРНІЙ ПОЛІТИЦІ ДЕРЖАВИ

2005 р., В.О. Дзоз

здобувач Інституту вищої освіти АПН України

Прогнозування є процесом наукового передбачення майбутнього стану процесу чи явища, здійснюваного на основі його минулого і сучасного, вивчення тенденцій змін, аналізу інформації щодо якісних і кількісних показників. Українські вчені розглядають прогноз як імовірнісне науково-обґрунтоване судження про перспективи, можливі стани певного явища в майбутньому та (або) про альтернативні шляхи і терміни їх здійснення [5; 7; 9; 10; 11; 13]. Вважається, що прогноз – це обґрунтоване знання про майбутнє і про ймовірний розвиток сьогочасних тенденцій. Прогноз здійснюється на основі сукупності вивірених даних як галузі, розвиток якої прогнозується, й тих галузей, на яких вона базується, а також тих, які безпосередньо межують із нею. З огляду на це, прогнозування гуманітарної політики – політики забезпечення гуманітарних пріоритетів у всіх сферах суспільно-індивідуального життя, – має враховувати низку показників стану розвитку різноманітних галузей, й насамперед, економічні показники розвитку суспільства, співвідношення і структуризацію політичних сил, суспільні настрої, динаміка громадської думки, міжнародний досвід тощо.

Відомо, що прогнозування здійснюється за різними характеристиками. До найбільш значущих серед них належать: масштаб прогнозування; час (горизонт, термін) прогнозування; функції прогнозу; характер об'єкта тощо.

За *масштабом* прогнозування розрізняють макроекономічні (народно господарські) і мікроекономічні прогнози (на рівні підприємств, об'єднань). Між зазначеними рівнями виділяють і проміжні рівні, які виявляються об'єктами прогнозування (галузеві і регіональні прогнози). За *періодом* (горизонтом) як проміжком часу, на який розробляються прогнози, останні поділяються на оперативні (поточні), короткострокові, середньострокові, довгострокові та понаддовгострокові. *Оперативні* прогнози використовуються для прийняття рішень в умовах, що склалися, без спроби, як правило, змінити ці умови. Горизонт часу не більше місяця. *Короткострокові* прогнози (до 1 року) використовуються при розробці квартальних і річних планів. Невизначеність тут дещо вища в порівнянні з оперативним прогнозуванням. Особа, що приймає рішення, може активно впливати на хід процесів, які відбуваються. *Середньострокові* прогнози (до 3 років) складаються щорічно. На цьому етапі прогнозування розробляються прогнози оптимального розміщення ресурсів на підставі попереднього прогнозування попиту, пропозиції і умов конкуренції. Ці

прогнози враховують не тільки кількісні, але й якісні зміни. *Довгостроковий* прогноз (до 5 років) використовується для розробки стратегічних планів. Для нього характерне використання комбінації кількісних і якісних методів прогнозування. Понаддовгострокові прогнози (понад 5 років) складають на перспективу. На цей період очікуються значні якісні зміни і тому робляться тільки загальні висновки про очікувані зміни.

Розподіл прогнозів у залежності від характеру досліджуваних об'єктів пов'язаних із різними аспектами відтворюваного процесу. За цією ознакою виділяють такі прогнози: розвитку виробничих відносин; соціально-економічних наслідків науково-технічного прогресу; відтворення трудових ресурсів, зайнятості і підготовки кадрів; рівня життя і доходів населення; доходів і цін; стану освіти, демографічних процесів та інше. Кожний із зазначених напрямів має самостійне значення і може розроблятися на власній основі, враховуючи результати економічного, науково-технічного та інших видів прогнозування.

За об'єктом прогноз може бути територіальним (національно-державним, регіональним, місцевим); інституційним (державні органи, політика, закон); особистісним (поведінка, правосвідомість, світоглядні орієнтації); громадським чи суспільним; інтегрованим чи диференційованим.

Соціальні прогнози будуються на таких принципах: системності, варіативності, логічної узгодженості, безперервності та наступності, верифікованості та рентабельності. Зокрема, обґрунтування ступеня ймовірності зростання активності громадян неможливо без оцінки можливостей попередньої (априорної) перевірки надійності прогнозованих висновків у моделях чи варіаціях.

Наслідком прогнозування перспектив розвитку соціальних явищ, процесів (і гуманітарної сфери зокрема) є пошукові, нормативні та інші прогнози.

Пошуковий спосіб – це прогнозування від теперішнього до майбутнього. У цьому випадку прогнозування спирається на інформацію про тенденції розвитку об'єкта прогнозування і на взаємозв'язки між показниками, отриманими в результаті ретроспективного аналізу.

Оскільки такий підхід ґрунтується на аналітичних розвідках, він називається ще і науковим, дослідницьким. У літературних і спеціальних джерелах його часто називають дескриптивним, тобто описовим, а також генетичним, оскільки він передбачає розвиток об'єкта у відповідності з його потенціалом, що міститься в самому об'єкті.

Пошуковий прогноз – це таке передбачення соціальної ситуації у визначеному періоді майбутнього, що ґрунтується на аналізі станів соціального явища, процесу в минулому і сьогодні. Для соціальних

нововведень у гуманітарній сфері пошуковий прогноз фіксує майбутні стани даного нововведення і його середовища, виходячи з виявлених тенденцій.

Суть пошукового прогнозу полягає в тому, щоб „з'ясувати, що відбудеться, які проблеми виникнуть чи назріють при збереженні існуючих тенденцій розвитку, тобто за умови, що сфера управління не виробить ніяких рішень, здатних видозмінити несприятливі тенденції” [3]. Мета пошукового прогнозу – установити перспективну проблемну ситуацію [2], яка ієрархічно формалізується у формі „дерева проблем”.

Пошуковий прогноз дуже важливий для питань життєздатності рішень у сфері гуманітарної політики. Він дозволяє вирішити відразу декілька задач. По-перше, він змальовує потенціал соціальної проблеми, її майбутнє зростання чи згасання, що виступають фоном для прийняття рішень гуманітарного розвитку. По-друге, він демонструє потенціал нововведення, який містять в собі ці рішення, їх здатність здійснити позитивні зміни. По-третє, він попереджає про можливі негативні наслідки нововведень у гуманітарній сфері.

І.В. Бестужев-Лада називає близько 20 перспективних соціальних проблем, що стосуються гуманітарної сфери і, отже, гуманітарної політики, виявлених шляхом зіставлення результатів пошукового прогнозування з потребами суспільства, які охоплюють різноманітні сфери суспільного життя – від підвищення темпів зростання продуктивності праці до створення ефективної системи охорони здоров'я, охорони довкілля, покращення демографічної ситуації, вдосконалення діяльності закладів культури [3].

Нормативний або нормативно-цільовий підхід до прогнозування полягає в тому, що це прогнозування від майбутнього до теперішнього, це прогнозування, так би мовити, навпаки. Тому його інколи називають ще цільовим прогнозуванням, оскільки цей процес схожий із процесом планування, яке визначає цілі розвитку того чи іншого соціального об'єкта.

Нормативно-цільове прогнозування, як правило, використовується у випадках відсутності достатньої інформації про розвиток об'єкта в минулому і, отже, коли нема можливості не тільки проводити багатofакторний аналіз і моделювання, але навіть виявити прогресивні тенденції розвитку. При цьому переважно використовуються якісні методи дослідження. Наприклад, в умовах трансформації економіки України, її нестабільності, доцільно використовувати нормативно-цільове прогнозування.

Таким чином, нормативний прогноз – це передбачення майбутніх бажаних станів соціального явища (процесу) за умов, що стосовно нього здійснюються активні дії відповідно заздалегідь установленим цілям, правилам і показникам. У контексті досліджуваної проблеми це означає, що ці майбутні стани соціального нововведення в гуманітарній сфері і його зрізи прогноуються за попередньо відомим нормативами. Іншими словами,

нормативний прогноз, будучи зорієнтованим на визначення шляхів і термінів досягнення бажаного стану об'єкта соціального прогнозування на основі заданих норм, ідеалів, стимулів, цілей, дозволяє уточнити „дерево соціальних цілей” й покликаний „виявляти такі резерви сфери організації управління, які допомогли б успішно вирішити проблеми підвищення ефективності суспільного виробництва, оптимізації демографічних процесів (включаючи становище у сфері сім'ї і побуту), подальшого вдосконалення системи установ народної освіти і культури, подолання антисуспільних явищ” [2].

У межах розробки нормативного прогнозу особливо актуальне застосування принципу, що одержав назву Парето-ефективність. Парето-ефективним вважається становище, що дозволяє надати хоча б одній людині більший добробут таким чином, щоб не знизити добробут кого-небудь ще.

Цей підхід використовується у світовій практиці організації економіки державного сектора. Е.Б. Аткинсон і Дж.Е. Стиглиць у своїх „Лекціях із економічної теорії державного сектора”, зокрема, пишуть: „Парето-ефективний розподіл суспільних благ передбачає, що далі не може бути почато жодного кроку, що не поліпшує економічну ситуацію з позицій концепції Парето” [1].

Соціальне нововведення в гуманітарній сфері має свою специфіку: якщо в науково-технічній, економічній сфері зміст нововведення – досягнення більшої ефективності, то в гуманітарній сфері встановлення ефективності проблематично. Це зумовлюється деякими чинниками. По-перше, у соціальній сфері поліпшення становища одних людей може створювати напруженість (нерідко – не тільки психологічну) в інших. Соціальне, зокрема гуманітарне нововведення, оцінюється крізь призму ціннісно-нормативної системи.

К. Маркс у роботі „Наймана праця і капітал” дав глибоку характеристику соціальній оцінці прийнятності житла: „який би не замалий був якийсь будинок, але, поки навколо нього такі самі малі, він задовольняє всім пред'явленим до житла вимогам” [8]. Слід зазначити, житлова проблема саме в силу таких соціальних оцінок сприймається як гостра, хоча житлове будівництво ведеться безупинно. Сьогодні навряд чи когось в Києві задовольнить кімната в комунальній квартирі в будинку без водопроводу, газу, з туалетом у дворі, хоча ще в 50-і роки ХХ ст. таке житло сприймалося як зовсім прийнятне, оскільки так жили багато київських сімей.

По-друге, успішне вирішення одних соціальних проблем може породжувати інші гуманітарні проблеми чи виявитися успіхом не в тому сенсі, в контексті якого формулювалася проблема. Так, спроба перенести в СРСР досвід ГДР, Болгарії й інших країн щодо кредитних зобов'язань молодій родині у випадку народження дітей не враховувала, що в СРСР склалися дві демографічних проблемних ситуації: для 80 % населення це була проблема малодітної родини, для 20 % – продовжувався „демографічний вибух” [4]. Довелося відмовитися від такого вирішення даної проблеми.

Нормативний метод насиченості спеціалістами, який діє в країнах Європи в СРСР не спрацював (не було враховано низку моментів), а застосувавши метод екстраполяції, вийшли лише на кількісні показники. Це стало підґрунтям для порівнянь СРСР із США, тим більше, що рівень інженерів перевищував американський у 4-5 разів. Не враховувалась тут „дрібниця”: з одного боку – якість фахівців, з іншого – їх відповідність вимогам прогресу. Ще й на сьогодні в Україні є диспропорції у підготовці спеціалістів. Ці та інші подібні питання також відносяться до прерогатив гуманітарної політики.

Чому ж прогнози були неефективними? Які причини призвели до цього? У чому були прорахунки?

По-перше, при прогнозуванні змін, завжди потрібний комплексний підхід. Прогнози будувалися ізольовано від процесів, які відбувалися в інших сферах життя. Вони базувалися на тому, що розрахунки щодо змін соціального життя не зачіпали інші процеси. З цієї причини такі прогнози були приречені на провал. Соціальні процеси поєднані з економічними, духовними та політичними, а це не було враховано.

По-друге, необхідні надійні методи прогнозування. Частіше користувалися методом умоглядних спостережень або без достатньої апробації. Наприклад, в основу кількох прогнозів були покладені очікування опитуваних осіб – мігрантів із села – про життя у місті, про перехід на п'ятиденний робочий тиждень, про роль читання в сучасному житті.

По-третє, прогнозування було обмежене слабкою інформаційною базою: офіційна статистика викривляла реальний стан соціальних процесів, тому невірними були уявлення про „престиж”, „пріоритет”, „досягнення”. Життя рано чи пізно приводить його у відповідність із реаліями (реальними цифрами), але, на жаль, процеси вже набудуть негативного розвитку.

Як вже зазначалося, нормативний прогноз, на відміну від пошукового, розробляється на базі заздалегідь визначених цілей. Його завдання – визначити шляхи і терміни досягнення можливих станів об'єкта прогнозування в майбутньому, прийнятих за мету. В той час як пошуково-проблемний прогноз при визначенні майбутнього стану об'єкта відштовхується від його минулого і сьогодення, нормативний прогноз здійснюється у зворотному порядку: від заданого стану в майбутньому до існуючих тенденцій та їх змін у світлі поставленої мети.

Обидва типи прогнозу існують одночасно на практиці і використовуються разом. В їх поєднанні виявляється роль прогнозування як інструмента планування досягнення поставлених цілей. Спонукальна функція прогнозування викликає таку його особливість, як ефект впливу прогнозу на вихідні передумови передбачення. Ефект впливу може бути як позитивним, що викликає прискорення здійснення прогнозу, так і негативним, що гальмує його реалізацію, а в ряді випадків може супроводжуватися саморуїнванням

прогнозу. Коли прогноз викликає реакцію суспільства, спрямовану на зміну перебігу соціальних процесів, можна говорити про прямі і зворотні прогностичні ефекти [12].

Якщо нам відомий несприятливий прогноз, то враховуючи його, ми цілком можемо уникнути певного негативного результату. Зміна об'єктів чи процесів, що виникає внаслідок здійснення управлінських рішень, що враховують результати прогнозу, в прогностиці прийнято називати „ефектом Едіна”. Цей прогностичний ефект з'являється там, де рішення немов перекреслює передбачення, призводить до „самоздійснення” чи „саморуйнування” прогнозу, а спрогнозована небажана подія не відбувається в такому випадку не через неточність прогнозу, а, навпаки, через своєчасну реакцію на точний прогноз, якому не дали здійснитися [6].

Давно помічено, що збагачення успіху мобілізує людей, їм удається робити те, що в іншому випадку було б неможливо. Цей феномен називається „ефектом Пігмаліона”: особливе бажання успіху і творчість здатні оживити навіть камінь (як це сталося у відомому давньогрецькому міфі про Галатею).

Отже, прогноз як система (процедура, норма, установка) має велике значення для науки і суспільної практики тому, що пов'язує в єдину органічну цілісність майбутнє та минуле через сьогодення. Будь-яке явище майбутнього прогнозується з врахуванням того, що це явище іманентно притаманне сьогоденню і, найголовніше, закономірно впливає з нього.

Соціальний прогноз вирішує проблему, що виникла перед суспільством як перешкода його розвитку. Його позитивний характер не тільки в тому, що він апелює до майбутнього, але й у тому, що прогноз базується на критичному аналізі теперішньої (наявної) ситуації, де в точках біфуркації можливе відхилення від суспільного ідеалу. Тут прогноз виступає як рекомендація щодо виправлення вектора суспільного розвитку через побудову моделей майбутнього, яку, однак, не слід ототожнювати з програмою дій. Очевидність даної тези доводиться елементарною незбіжністю між прогнозуванням, плануванням і управлінським рішенням.

Ігнорування прогнозів, відсутність в управлінні соціальними процесами прогностично-теоретичних розробок означає для керівника подорож без орієнтації, ще наочніше – поступ майже навпомацки. На думку колишнього Президента Римського клубу А. Печчеї у прогнозі людська уява завжди щось моделює. Перед моделями і прогнозами не слід відчувати страх, а потрібно бути сміливішим у тому плані, щоб такий різновид людського мислення міг узяти у постійне користування деякі коаліційні факти. Вони передбачають об'єднання наукових гіпотез або логічних версій навколо якоїсь управлінської проблеми, що розв'язується [11].

Під цю проблему на підставі управлінського прогнозу обираються найбільш правильні рішення. У такий спосіб прогноз набуває управлінського

статусу, але вже у формі предпланового рішення. Така послідовність вищезгаданої трансформації прогнозу виступає управлінською необхідністю, спонукальною нормою, оскільки прогнозуючи щось, суб'єкти управління порізно уявляють управлінську дійсність для того, щоб виокремити з неї те, чого не слід робити в інтересах запрограмованого успіху. Прогностично міркуючи, керівник робить оцінку подій чи явищ, очікуваних у близькому прийдешньому або далекому майбутньому, розраховує на ту чи іншу перспективу, виявляє певну обізнаність у справі удосконалення, поліпшення якості процесу управління соціально-духовними процесами, що перебувають у „полі зору” гуманітарної політики держави.

Сучасний статус та зростання гуманітарного функціонального „навантаження” прогнозування в соціальній практиці вимагають розглядати його не лише як форму соціального пізнання (знання), як це всебічно показано в сучасній суспільній науці, а, в першу чергу, як механізм взаємозв'язку соціального знання та суспільної практики, як важливий атрибут управлінської діяльності.

Прогноз як своєрідна стадія планування, є водночас і розгорнутою соціально-психологічною установкою для певних спільностей людей, яка має рекомендаційний і коригувальний характер зі спрямованістю на стратегічну перспективу.

Однак, незважаючи на науково-теоретичну правдоподібність, прогноз не може бути точним відображенням картини майбутнього навіть у фрагментах, а є гуманітарним аналізом багатоваріантності суспільного розвитку [13]. В ідеалі використання прогнозів розвитку гуманітарної сфери виглядає так: теоретик-аналітик (людина-дослідник, яка на основі наукових даних формує прогнозні матеріали) представляє формалізовані схеми майбутнього, які в залежності від обставин наповнюються життєвими ситуаціями діючими політиками, які проектують бажане соціокультурне майбутнє.

В межах соціального прогнозування можна виділити як невід'ємну й водночас специфічну складову, а саме прогнозування розвитку гуманітарної політики.

Даний вид прогнозування являє собою наукове передбачення ситуації, яка може скластися в перспективі залежно від використання тієї чи іншої стратегії гуманітарного розвитку, пов'язаного з „олюдненням” усіх сфер і галузей суспільного буття, створення можливостей і умов для максимальної самореалізації кожної особистості, формування в неї внутрішньої потреби і здатності брати участь у економічному, політичному і культурному житті держави й суспільства, словом і ділом відстоювати гуманістичні пріоритети й цінності.

Блок прогнозів розвитку гуманітарної політики об'єднує прогнози: освіти, охорони здоров'я; культури і мистецтва; зайнятості населення; житлово-комунального господарства і побуту тощо.

Особливий інтерес як в практичному, так і в теоретичному плані представляють функціональний і інформаційний зв'язок між блоком соціальних прогнозів (зокрема прогнозів гуманітарної сфери) і блоком економічних прогнозів. Загальновідомо, що першочерговою метою розвитку суспільства повинен бути гармонійний розвиток особистості. Це передбачає необхідність розвивати і вдосконалювати охорону здоров'я людей, продовження активного періоду їх життя, всебічну і якісну освіти, розвиток культурного рівня індивіда, виявлення і використання всіх його здібностей тощо. Ці та інші цілі гуманітарної політики може забезпечити розвиток галузей соціальної сфери – культури і мистецтва, освіти, охорони здоров'я, фізкультури і спорту. Але це галузі невиробничі, і для їх розвитку необхідні ресурси, що створюються у сфері виробництва. Таким чином, соціальна сфера є, так би мовити первинною по відношенню до економічної. Вона висуває вимоги до економіки щодо розвитку своїх галузей і водночас повністю залежить від стану економіки. Крім того, для розвитку виробництва, а також і соціальної сфери необхідний розвиток науки і техніки.

Усі сфери – соціальна, виробнича і наукова – потребують для свого розвитку ресурсів, в першу чергу фінансових. Однак останні, як відомо, обмежені. Якщо фінансувати у більших обсягах виробництва, то менш коштів залишиться для фінансування науки. Менш засобів дістанеться і соціальній сфері, що негативно також відобразиться на стані суспільства, в тому числі трудових ресурсів, стані освіти і в кінцевому рахунку – на виробництві. І тут виникає необхідність розробки варіантів, що відрізняються між собою різними співвідношеннями розподілу засобів (коштів) між цими трьома сферами.

Базовим (нульовим) варіантом, на наш погляд, має стати варіант, в якому на соціальну сферу і науку виділяється той обсяг засобів, який дозволить не погіршити становище в цих сферах. Для України нульовим варіантом може бути той, в якому намічені заходи по виходу країни з кризи і стабілізації у тих сферах, де не потрібні великі капіталовкладення. Для цього прогнозист повинен використати перелік індикаторів і їх порогові значення, за якими починається деградація суспільства й особистості. Такі показники (індикатори) та їх порогові (допустимі) значення затверджені Радою національної безпеки кожної країни.

Отже, прогнозування гуманітарної політики – обов'язкова умова успішної реалізації її завдань. Його значення полягає не тільки в тому, що від нього залежить ефективність цієї політики, а й у тому, що за самою суттю воно є започаткованою соціальною оцінкою, яка з необхідністю ґрунтується на усвідомленні інтересів певних соціальних груп.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аткинсон Э.Б., Стиглиц Дж.Э.* Лекции по экономической теории государственного сектора. – М.: Логос, 1995. – С. 457.
2. *Бестужев-Лада И.В.* Нормативное социальное прогнозирование: возможные пути реализации целей общества. – М.: Наука, 1987. – С.4-211.
3. *Бестужев-Лада И.В.* Поисковое социальное прогнозирование: перспективные проблемы общества. – М.: Наука, 1984. – С. 28-250.
4. *Бестужев-Лада И.В.* Прогнозное обоснование социальных нововведений. – М.: Наука, 1993. – С. 13-79.
5. *Грабовецький Б.Є.* Економічне прогнозування та планування. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – С.48-54.
6. *Зелінський М.Ю.* Соціальна прогностика як наука: особливості становлення і розвитку // Філософські проблеми гуманітарних наук. – 2004. – № 1-2. – С. 49.
7. *Косолапов В.В.* Методология социального прогнозирования. – К.: Вища школа, 1981. – С.104.
8. *Маркс К.* Наемный труд и капитал // Сочинения. – М.: Политиздат, 1954. – Т. 6. – С. 446.
9. *Матвієнко В.Я.* Прогностика. Прогнозування соціальних та економічних процесів. Теорія. Методика. Практика. – К.: Социс, 2000. – 218 с.
10. *Михальченко М.І.* Україна XXI століття: спроба політико-соціологічного прогнозу // Сучасність. – 2001. – № 4. – С. 59-75.
11. *Печчеи А.* Человеческие качества. – М.: Генезис, 1985. – С. 145-146.
12. *Рабочая книга по прогнозированию.* – М.: Наука, 1982. – С. 72-130.
13. *Степико М.Т., Барков Ю.Ю.* Стратегічний прогноз як об'єкт дослідження // Стратегії розвитку України: теорія і практика / За ред. О.С. Власюка. – К.: НІСД, 2002. – С. 38-50.